

Каспяровіч В. (г. Мінск, БДТУ)

3 ГІСТОРЫІ НАЗВАЎ ДЗЯРЖЫНСКА

Горад Дзяржынск знаходзіцца за 38 км на паўднёвы захад ад Мінска на чыгуначнай лініі і аўтадарозе Мінск–Баранавічы–Берасце. Ён мае надзвычай багатую гісторыю і на працягу амаль дзесяці стагоддзяў меў тры назвы: Крутагор’е, Койданаў, Дзяржынск.

На сённяшні дзень у беларускай тапаніміцы і гістарыяграфіі склаліся памылковыя погляды на паходжанне назвы Койданаў (Койданава), якія упэўненыя замацаваліся і нават трапілі ў падручнікі. Абапіраючыся на даследаванні такіх навукоўцаў, як Анатоль Валахановіч і Аляксандр Рогалеў, намі ставіцца пад сумнеў агульнапрынятае меркаванне наконт этымалогіі гэтай назвы горада.

На наш погляд, тапанімічныя назвы з’яўляюцца неад’емнай часткай сучаснай цывілізацыі. Як тут не пагадзіцца з меркаваннем акадэміка З.С. Ліхачова: «Помнікам духоўнай культуры асаблівага роду з’яўляюцца гістарычныя геаграфічныя назвы – імёны нашых месцаў і вёсак, вуліц і плошчаў, застаў і слабод. Тапанімія народа ўяўляе сабой калектыўны твор народнага генія. Тапонімы служаць арыентаірамі ў часе і прасторы, ствараючы гісторыка-культурнае аблічча краіны» [5].

З’яўляючыся помнікамі беларускай мовы, гісторыі і культуры, і назва Крутагор’е, і назва Койданаў маюць шырокі пазнавальны дыяпазон і культурную каштоўнасць. І таа, і іншая назвы годныя таго, каб быць афіцыйна ўжыванымі.

У XIX стагоддзі назва Крутагор’е фігуруе ў шматлікіх гістарычных працах, энцыклапедычных выданнях, кнігах польскіх храністаў М. Балінскага і Т. Ліпінскага, таксама ў кнігах «Россия. Верхнее Поднепровье и Белорусь» і «Живописная Россия» «Литовское Полесье». Гэтыя аўтары згадваюць, што ў XIII ст. існавала паселішча Крутагор’е, якое пазней было перайменавана ў Койданаў [1, с.48].

Беларускі этнограф, публіцыст і пісьменнік П.М. Шпілеўскі піша пра Крутагор’е наступнае: «Койданов когдато назывался Крутогорьем, между зданиями которого красовался большой каменной замок с великолепным зверинцем. Если к этому приданию присоединить другое, что в старой койдановской (сгоревшей) православной церкви была икона с надписью «Крутогорье, 1146 года», то можно полагать, что до второй половины XII века ещё не существовало названия Койданово» [2, с. 92].

Паходжанне назвы Крутагор’е не выклікае ніякіх пытанняў. Відавочна, што справа ў асаблівасцях рэльефу. Сапраўды, мясцовасць тут даволі ўзгорыстая, а за 20 кіламетраў ад паселішча знаходзіцца найвышэйшая кропка Беларусі – г. Святая (ці Дзяржынская).

Назва Крутагор’е тлумачыцца таксама і мясцовым паданнем. Яно распавадае наступнае. Калісьці, калі бог ствараў Сусвет, яго хацеў напалохаць чорт. Але ўсявышні таго злавіў. Чорт у пакаранне ўзяўся дапамагчы, але яму хутка

надакучыла, і тады ён нарабіў ўсялякіх пагоркаў, узвышшаў і ўцёк. Адтуль і з'явілася Крутагор'е [3].

Калі з тапонімам Крутагор'е ўсё зразумела, то вакол тлумачэння назвы Койданаў (Койданава) узнікае шмат пытанняў.

Першая дакладная гістарычная згадка пра Койданаў датуецца 1439 г., калі князем ВКЛ Міхаілам Кейстутавічам тут быў заснаваны касцёл Святой Ганны — адзін з найстаражытных на Беларусі.

Назва населенага пункта Койданава сустракаецца ў наступных крыніцах: «Хроніка Быхаўца», «Хроніка Вялікага Княства Літоўскага і Жамойцкага», «Летапіс Рачынскага», «Летопись археологического общества» і інш. Ва ўсіх гэтых дакументах апісваюцца вельмі падобныя падзеі, звязаныя з бітвай пад Крутагор'ем.

Але параўноўваючы апісанне ў розных крыніцах, выяўляецца шмат супярэчнасцей. У «Хроніцы Быхаўца» сказана, што вялікі князь Скірмунт, сабраўшы ўсе свае войскі, сустрэў заволжскага татарскага цара Балаклая на сваёй мяжы, у Койданаве, і «разгромил того царя и всю силу его татарскую побил, и самого царя убил». У літаратуры гэтая падзея адносілася да 1241 г. Апроч таго, указваецца яшчэ адна бітва пад Койданавам, у якой нібыта Міндоўг у 1249 г. разбіў татараў, якіх узначальваў Кайдан. Прычым сцвярджаецца, што Кайдан загінуў тут, і таму пайшла назва Койданаў. Гэта найбольш пашыраная версія, і яна нават увайшла ў сучасныя падручнікі па гісторыі Беларусі.

Згадкі пра падобныя падзеі прыведзены ў «Запісках Кацярыны II». Але паводле іх «хан Балаклая пошёл с великою силою на князи русские, они же на границе в Койданове встретили его совокупными силами своими и литовскими». Па яе версіі, «татары обратились в бегство, а князи русские со многим пленом и добычею возвратились восвоюся». У «Хроніцы ВКЛ» бітва, у якой Скірмунт, князь новагародскі (Наградак) і літоўскі, «поткал Балаклая», адносіцца да 1272 г.

Паколькі ўсе гэтыя бітвы звязаны з татарамі, то яны ніяк не маглі адбыцца ні ў 1241, ні ў 1249 гг., бо, як паказваюць даследаванні, першае ўварванне татараў на тэрыторыю Беларусі адбылося ў 1258 г. Бітву 1241 г. наогул варта адкінуць, бо ніколі не існаваў ні князь Скірмунт, ні татарскі хан Балаклая. Аднак, сапраўды нешта падобнае ёсць у падзеях 1249 і 1258 гг. Літоўскім князем тады быў Міндоўг, але татараў узначальваў не Кайдан, а Бурундай, і самае галоўнае, што ніякай перамогі Міндоўг не атрымаў: татары без супраціўлення занялі землі Навагародскую і Нальшчанскую (заход сучаснай Беларусі).

Таксама шмат сумненняў выклікае праўдзівасць існавання Койдана. Хроніка Літоўская і Жамойцкая ведае Койдана, як унука Батыя і буйнога военачальніка. Аднак сярод татарскіх ханаў і ваяводаў ён не значыцца. Праўда, у хана Менгу Цімура, які цараваў у Залатой Ардзе з 1266 г. па 1280 г., быў сын Кадан. У 1274 г. Менгу Цімур даў татарскае войска князю Льву Данілавічу для пахода на Навагародак, але яго ўзначальваў не Кадан, а ваявода Ягурчын. Паводле Галіцка-Валынскага летапісу татары хадзілі на Навагародак і ў 1277 г. Таму можна меркаваць, што яны ішлі праз Койданаў. Але, па-першае, пацярпеўшы там паразу, яны б не пайшлі далей. Па-другое, узначальваў гэтае войска не Кайдан, а Мамішэй.

Усё адзначанае сведчыць, што Койданаўскай бітвы не магло быць ні ў 1274, ні ў 1276, ні ў 1277 гг. Такім чынам, можна зрабіць выснову, што бітвы пад Крутагор'ем XIII ст. — хутчэй за ўсё міфы, створаныя ў XVI ст. для ўзвялічэння літоўскіх князёў, якія быццам толькі адны маглі супрацьстаяць мангола-татарскім заваёўнікам.

Апроч таго, тапонім «Койданаў» на Беларусі не адзін (населены пункт з такой назвай быў непадалёк ад г. Паставы), што таксама ставіць пад сумненне сувязь з імем татарскага хана [4, с. 67].

Існуе некалькі іншых версій паходжання назвы Койданава. У старабеларускай мове ёсць слова кеда: нават у наш час захавалася беларускае прозвішча Кеда. Кеда – гэта каваль. У Літве і цяпер ёсць невялікі старажытны горад Кедайняй (ці па-беларуску Кейданы), што і азначае «паселішча кавалёў».

На Беларусі гэтае слова трансфармавалася ў слова койда – той жа каваль, які каваў кайданы, а заадно вырабляў зброю і іншыя жалезныя рэчы. А на Койданаўшчыне, як вядома, людзі здаўна здабывалі руду, аб чым сведчаць назвы вёсак: Рудня, Новая і Старая Рудзіца, Дзягільна.

Вось і ўзнікла назва Койданаў – паселішча кавалёў, майстроў кавальскай справы. Дарэчы, старая народная назва мястэчка – менавіта Койданаў; Койданава – гэта расейская транскрыпцыя слова.

Назва мястэчка па імені нейкага міфічнага хана Кайдана, якога тут быццам разграмілі, здаецца недарэчнасцю.

Ёсць яшчэ і такое меркаванне наконт назвы Койданава: койда – спаконвечнае славянскае слова. Кой, койда, койды – значыць какой, который.

Цікава і глыбока версія паходжання назвы Койданава абгрунтавана А.Ф. Рогалевым.

Сруктура тапоніма Койданаў, адзначае ён, складаецца з асновы койдан (кайдан)і суфікса-фарманта – -аў (-ава), які мае значэнне прыналежнасці. У аснове слова койдан (кайдан) – асабовае імя Койдан (Кайдан) цюркскага паходжання. Аднак яно не магло быць імем таго самага легендарнага хана Койдана, які, згодна паданню, ваяваў пад Крутагор'ем у сярэдзіне XIII ст. Яго з'яўленне было эпизадным і мімалётным і не магло абумовіць змену назвы Крутагор'е на Койданаў. У тапанімічнай навуцы існуе паняцце – матывацыя геаграфічнай назвы. Матывацыя назвы Крутагор'е надзвычай рэальная і трывалая – паселішча размешчана на пагорках, крутых гарах. Яна грунтуецца на народнай назіральнасці і мудрасці і абумовлена ўспрыманням рэчаіснасці людзьмі на працягу шэрагу пакаленняў. І таму не было падстаў для замены назвы Крутагор'е на Койданаў. Нашыя продкі не займаліся штучным стварэннем назваў і не маглі адмовіцца ад векавых традыцый на карысць мімалётнай падзеі, прытым звязанай з імем іншамоўнай асобы.

Згодна са структурай слова Койданаў, паселішча, відаць, належала Койдану ці было ім заснавана. Каб такое адбылося, ён павінен быў жыць працяглы час у гэтай мясцовасці.

На Беларусі існуе даволі многа геаграфічных назваў, утвораных ад татарскіх этнічных імёнаў, – Татары, Татарка, Татаршчызна, Татаршчына і інш., якія, напэўна, узніклі ў канцы XVI ст., калі вялікія князі ўсяляк садзейнічалі перасяленню татараў у сваю дзяржаву. Асноўная частка такіх пасяленняў была канцэнтравана ў Менскай і Віленскай губерніях. Ужо ў сярэдзіне XVI ст. у ваенных дзеяннях на баку ВКЛ прымаў удзел каля 40 тыс. татараў.

На думку А. Рогалева, паселішча Койданаў было заснавана правадыром нейкай групы перасяленцаў, якога звалі Койдан. І гэтая татарская калонія Коуданаў (дарэчы, пабудаваная згодна з славянскімі словаўтваральнымі традыцыямі) доўгі час суседнічала з маленькай вёскай Крутагор'е. Потым гэтыя два паселішчы, відаць, зліліся. Татары былі канчаткова асіміляваны, і ўжо беларускае па складу насельніцтва паселішча Койданаў «паглынула» больш малую вёску Крутагор'е.

А.І. Валахановіч дадае, што, магчыма, хан Койдан, які быў на службе ў вялікага князя ВКЛ, за свае залугі атрымаў зямлю для пасялення са сваімі людзьмі. Ён пастаянна тут жыў і, змагаючыся з ворагамі ВКЛ, быў забіты на полі бою, быў прывезены сюды і тут, у сваім паселішчы, пахаваны.

Такім чынам, толькі так можна патлумачыць, чаму ў канчатковым выпадку запанавала назва Койданаў, а не Крутагор'е [1, с. 49–53].

Адносна Дзяржынска ўсё зразумела. 28–30 красавіка 1932 г. на VII Надзвычайным з'ездзе Саветаў Койданаўскага нацыянальнага польскага раёна было прынята прасіць ЦВК БССР хадайнічаць перад ЦВК СССР аб перайменаванні Койданава ў Дзяржынск і Койданаўскага раёна ў Дзяржынскі ў памяць Ф.І. Дзяржынскага.

29 чэрвеня 1932 г. Прэзідыум ЦВК СССР задаволіў хадайніцтва і перайменаваў Койданаўскі раён у Дзяржынскі, а Койданаў у Дзяржынск [1, с. 54].

Такім чынам, адносна тапонімаў Крутагор'е і Дзяржынск варты пагадзіцца, што іх паходжанне не выклікае ніякіх сумневаў, чаго нельга сказаць пра тапонім Койданаў. Версію атрымання горадам гэтай назвы ў гонар супярэчлівай бітвы пад Крутагор'ем трэба прызнаць непраўдападобнай. Больш верагодным з'яўляецца тое, што гэтае найменне ўказвала на прыналежнасць насельніцтва па роду дзейнасці да кавальскай справы.

У той жа час не варты адмаўляць і версію А. Рогалева, якая звязвае назву з імем кіраўніка групы татарцаў, якія знаходзіліся на службе ў вялікага князя ВКЛ і паступова асіміляваліся.

Літаратура

1. Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Дзяржынскага раёна / рэд. А.І. Валахановіч, маст. Э.Э. Жакевіч. — Мінск: БЕЛТА, 2004. — 680 с.
2. Шпилевский, П.М. Путешествие по полесью и Белорусскому краю / П.М. Шпилевский. — Минск: Польша, 1992. — 271 с.
2. Міншчына. Назвы населеных пунктаў паводле легендаў і паданняў / Склад. А.М. Ненадавец. — Мінск: Беларусь, 1998. — 718 с.
3. Ермаловіч, М.І. Па слядах аднаго міфа/ М.І. Ермаловіч. — Мінск: Навука і тэхніка, 1989. — 94 с.
4. Басик, С.Н. Общая топонимика: учеб. пособие/ С.Н. Басик. — Минск: БГУ, 2006. — 200 с.